

4. Bondarenko Oleksandr Volodymyrovych. (2021). *Socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine in 1785–1917: historiography: Extended abstract of candidates thesis*. Pereiaslav, 38 S. [in Ukrainian].

5. Pryshchepa O. P. (2023). *Osvitno-kulturnyi prostir Umani kriz pryzmu komunikatyvnykh praktyk mistian (kinets XIX–pochatok XX st.)*. [The educational and cultural space of Uman through the prism of the communicative practices of the townspeople (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats* [Pages of history, a collection of scientific papers], 57, S. 70–86 [in Ukrainian].

6. Kuznets T.V., Lisovska O.V. (2024). *Natsionalne teatralne mystetstvo u povitovomu misti na prykintsi XIX – na pochatku XX stolittia*. [National theater art in the county town at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki* [Current issues in modern science], 3(21). S. 1113–1127 [in Ukrainian].

7. Kuznets T. (2024). *Povitove misto kintsia XIX – pochatku XX st.: ekonomichni rozvytok cherez pryzmu periodychnykh drukovanykh vydan*. [The county town of the late 19th and early 20th centuries: economic development through the lens of periodicals]. *Věda a perspektivy*, 6(37), S. 245–257 [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.145

УДК: 94/904.6(477.21Черкаси)”13/14”

Наталія Чигирик (м. Чигирин)

екскурсовод науково-дослідного відділу

«Резиденція Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного

заповідника «Чигирин»

E-mail: rezidencia_nikz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8910-8940>

Переселення придніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища

Стаття присвячена історії будівництва Кременчуцького водосховища та його впливу на життя примусово переселеного на нові місця населення придніпровських сіл. Показується шкода, заподіяна екології регіону, втрата безцінних археологічних та історико-культурних пам'яток національного значення, що потрапили у зону затоплення. Зазначається, що були зруйновані культові приміщення, цвинтарі і місця захоронення, що залишило глибоку моральну травму у людських долях. Зроблено висновок, що негативні наслідки реалізації концепції гігантманії та ігнорування законів природи при спорудженні дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні.

Положення і висновки статті ґрунтуються на документах Державного архіву Черкаської області, архівного відділу Чигиринської райдержадміністрації, матеріалах польових досліджень автора (спогади безпосередніх очевидців та учасників переселення).

Ключові слова: Кременчуцьке водосховище, Постанова Центрального комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР №74/33, чаша затоплення, переселення, руйнація, археологічні пам'ятки.

Natalia Chigyrk (*Chihyryn*)

tour guide of the research department
«Residence of Bohdan Khmelnytskyi»

National historical and cultural
of the reserve «Chigyrin»

E-mail: rezidencia_nikz@meta. u.a

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8910-8940>

Resettlement of Dnieper villages in connection with the construction of the Kremenchug Reservoir

The article is devoted to the history of the construction of the Kremenchug Reservoir and its impact on the lives of the population of the Dnieper villages who were forcibly relocated to new places. The damage caused to the ecology of the region, the loss of priceless archaeological and historical and cultural monuments of national importance that fell into the flood zone are shown. It is noted that places of worship, cemeteries and burial places were destroyed, which left a deep moral trauma in people's destinies. It was concluded that the negative consequences of implementing the concept of gigantomania and ignoring the laws of nature during the construction of the Dnieper hydrocascade significantly exceeded the positive ones.

The provisions and conclusions of the article are based on the documents of the State Archives of the Cherkasy Region, the archival department of the Chigyrin District State Administration, the materials of the author's field research (recollections of direct eyewitnesses and participants of the resettlement).

Key words: *Kremenchutsk Reservoir, Decree of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 74/33, flood basin, resettlement, destruction, archaeological monuments.*

Будівництво Кременчуцької ГЕС та заповнення її водосховища стало складовою частиною реалізації плану спорудження каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі і наочним проявом необґрунтованої гігантоманії доби «великих будов комунізму». При цьому розробники проекту «підкорення Дніпра» зігнорували світовий досвід спорудження великих гідроелектростанцій на рівнинних ріках.

Згідно з рішенням XX з'їзду КПРС, в Україні планувалося завершити будівництво Каховського гідровузла, збудувати Кременчуцьку і Дніпродзержинську гідроелектростанції, великі теплові електростанції і розпочати будівництво Канівської гідроелектростанції на Дніпрі¹.

Однією з найбільших і найпотужніших

(625 тис. кВт/год) мала стати Кременчуцька ГЕС, яка виробляла б дешеву енергію для населення і підприємств². Для функціонування 12 агрегатів цієї ГЕС потрібно було збудувати штучне водосховище на Дніпрі, тобто затопити землі понад двох сотень населених пунктів Черкаської, Кіровоградської і Полтавської областей³.

На Черкащині під затоплення відходила частина земель тодішніх Іркліївського, Золотоніського, Гельмязівського, Черкаського, Чигиринського, Чорнобаївського районів і околиці міста Черкас⁴. З території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження було відведено 25362,1 га землі⁵. Це територія придні-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1955–1959). К.: Видавництво політичної літератури України, 1981. Т.7. С. 164–165.

² Енциклопедія Народного Господарства Української РСР: У 4 томах. К., 1970. Т.1. С. 422–423.

³ *Малінін М.* Затоплені долі // Вечірні Черкаси. 2007. 19 вересня. С. 24.

⁴ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

⁵ Архівний відділ Чигиринської районної державної адміністрації (далі – Архівний відділ ЧРДА), ф. 4192, оп. 1, спр. 390, арк. 69–70.

провських сіл Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, частина сіл Стецівка і Гушівка.

Вже в першій половині 1950-х рр. розпочалися роботи з підготовки чаші майбутнього Кременчуцького водосховища – розроблялися проектні завдання із виявлення збитків на території, що відходила під затоплення; формувалися комісії з вибору площ, планування та благоустрою нових населених пунктів; проводилися проектні розрахунки вартості переселення. Так, наприклад, з метою балансу робочої сили Чигиринська райрада вирішила, що економічно доцільно буде розміщувати господарства переселенців в межах району, оскільки щороку збільшувалася кількість орних земель на одного працездатного колгоспника, а також розміри площ під технічними культурами, які потребують

Родина Петра і Ольги Мироненків. Село Адамівка Чигиринського району до затоплення. 1957 р.

багато робочих рук⁶. Крім того, розміщення переселенців в межах району значно скорочувало грошові витрати на ці цілі.

У 1954–1956 рр. були створені спеціальні бригади лісозаготівельників, які розчищали дно майбутнього водосховища від лісів, фруктових дерев і чагарників. Тоді постало питання й про 500-гектарний сосновий ліс, що знаходився біля Чигирин: бути йому чи ні? В давні часи він мав різні назви: Великий Луг, Чаплинський, Гушівський. Остання назва збереглася за ним і донині. Саме до нього мала поширюватися зона водосховища. Чигиринські лісівники зверталися в обласні та республіканські керівні органи, щоб захисну дамбу на Тясміні побудували не біля Чигирини, а ближче до Дніпра і зберегли ліс. Доки в 1954–55 рр. вирішувалося це питання, декілька разів лісозаготівельники хотіли розпочати вирубку. На щастя, надійшло повідомлення про позитивне рішення щодо збереження соснового бору, а захисну дамбу побудувати біля с. Стецівка. Згодом, для збереження раніше створених насаджень та заліснення рухомих пісків на Чигиринщині був створений Степовий лісгосп⁷. Неможливо навіть уявити, які наслідки для нашого краю мала б вирубка Гушівського лісу.

Під час створення штучного Кременчуцького водосховища в зону затоплення, підтоплення і обвалу берегової лінії потрапили безцінні археологічні пам'ятки. У 1950–1960-х рр. вздовж Дніпра і Тясмина було проведено ряд археологічних розвідок. У 1956 р. Інститут археології Академії наук УРСР організував комплексну експедицію, яка дослідила ділянки правого берега Дніпра між містами Чигирин і Ново-Георгіївськ. Археологічними загонами тоді керували В. Н. Даниленко, Е. В. Максимов, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Д. Т. Березовець⁸. Археологічні дослідження показали, що люди тут проживали ще за доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи й раннього залізного віку. Однак багато археологічних пам'яток не були досліджені.

⁶ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 233, арк. 178.

⁷ Найда О. Чигиринський бір // Зоря комунізму. 1981. 26 березня. С. 4.

⁸ Кузьмич Н. Археологічні дослідження Чигиринщини в XIX–50-х рр. XX ст. // Чигиринські вісті. 2002. 19 червня. С. 3.

Найширша ділянка штучного Кременчуцького «моря» – між Світловодськом і Чигирином на правому березі та Жовнином – на лівому. Тут у Дніпро впадали Сула й Тясмин і були найкращі заплавні луки, майже однакові в ширину як на лівому, так і на правому берегах Дніпра. Саме тут, під водою, приблизно від порту Адамівки до Світловодська, пішла під воду найбільша кількість давніх пам'яток від неоліту до середньовіччя⁹.

Масове переселення сіл, що опинилися у зоні затоплення, розпочалося з 1956 р. згідно постанови Центрального комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». На обласному і районному рівнях були прийняті відповідні постанови на виконання завдань з переселення і підготовки чаші майбутнього Кременчуцького водосховища.

Оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. До її складу увійшли: представник райвиконкому (голова комісії), співробітники від районного відділу з будівництва в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС.

Чигиринська райрада затвердила склад комісії 1 лютого 1956 р., але фактично вона почала працювати лише з березня 1956 р.¹⁰ Тому від самого початку не дотримувалися термінів виконання робіт. На квітень 1956 р. не усім переселенцям першої черги були вручені повідомлення і відведені садиби в натурі в нових селах¹¹. Хоча терміни переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за 6 місяців¹².

Не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові. Тому були складені списки пільгових

категорій. До них увійшли інваліди праці, громадянської і Другої світової війн, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, літні, самотні громадяни. Кошти на будівництво нових будинків пільговим категоріям виділялися державою. Площа будинків була в межах санітарної норми, але не більше, ніж їм належало на старому місці. Будівництво проводили Золотоніський спецбудтрест і райвідділ з будівництва в колгоспах за типовими проектами¹³. Як свідчать архівні документи, роботи проходили повільно. Із запланованих на 1956 р. 63 будинків для пільгових категорій на 8 червня 1956 р. було закладено фундаменти 45. Не вистачало будівельного матеріалу (каменю, цегли, цементу), кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів¹⁴. Золотоніський спецбудтрест № 1 згідно плану мав побудувати 248 будинків для пільгових категорій. За 1956–1957 рр. не було здано жодної споруди в експлуатацію, а на травень 1958 р. розпочато будівництво лише 57 будинків¹⁵.

Кожному переселенцю за будинок, господарчі споруди, деревонасадження та інші втрати, пов'язані з переселенням, державою виплачувалася компенсація. Перший її розмір складав 50 % від загальної суми, а решту виплачували після пред'явлення довідки сільради про підтвердження перенесення будівель і насаджень та вивіз усіх матеріалів, отриманих від демонтажу¹⁶.

На кожне домоволодіння, що знаходилося в зоні затоплення, оціночна комісія складала інвентаризаційну картку і акт. Згідно даних, що містяться в цих документах, будинки були без фундаментів, інколи з цоколем. Стіни каркасно-очеретяні, обмазані з обох боків глиною. Дах очеретяний, а інколи з черепиці чи покритий залізом, діл глинобитний, вікна і двері дерев'яні, прості, одинарні. Господарчі споруди були глиняні, перекриті

⁹ Полтавець В. І. Археологія Кременчуцького «моря» // Пам'ятки України. 2003. № 4. С. 40–51.

¹⁰ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 192.

¹¹ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 66.

¹² ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

¹³ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 65–66.

¹⁴ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 206.

¹⁵ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 491, арк. 134.

¹⁶ ДАЧО, ф. Р. 4313, оп. 1 «с», спр. 14, арк. 7.

очеретом. Огорожі дерев'яні або плетені з лози.¹⁷ На основі цих даних можна зробити висновок, що сума компенсації не була великою, хоча і залежала від відсотка зносу конструкцій. Потрібно було розібрати будівлі, вивезти придатний будівельний матеріал і на новому місці відбудувати всі необхідні споруди.

Для пільгових категорій на кожне домоволодіння виділялася дотація з боку держави в розмірі 10 000 крб. і більше. Для прикладу, наведемо відомості по домоволодінню пільгової категорії Галаган О. М., жительки колишнього с. Кожарки. У неї сума компенсації за житловий будинок і господарчі споруди складала 7871,06 крб.

З дотацією держави (10 000 тис. крб.) на будівництво нового будинку в с. Рацеве спецбудтресту виділено 18 725 крб.¹⁸ Тобто, це ще раз підтверджує, що на кошти отримані від компенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Крім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами переключили на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам. Це підтверджується даними таблиці, що наведена нижче, у якій вказано відпускні ціни на будматеріали в колгоспі «Дніпро», с. Рацеве.

Відпускні ціни на будівельні матеріали для населення в колгоспі «Дніпро» Чигиринського району

Будівельні матеріали	Державна ціна	Продавали колгоспникам
1) ліс	41 крб. за 1 м ³	120 крб. за 1 м ³
2) сосна	92,5 крб. за 1 м ³	276 крб. за 1 м ³
3) дуб	125.5 крб. за 1 м ³	291 крб. за 1 м ³
4) цемент	400 крб. за 1 тонну	470 крб. за 1 тонну

Допускала завищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Обпалена цегла мала собівартість 230 крб./тис. шт., а продавали її за 279,50 крб./тис. шт. Відповідно, ліс – 260 крб. за 1 м³, а реалізовували по 350 крб. за 1 м³. Крім того, райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за тонно-кілометр в обидва кінці.¹⁹ Це все призводило до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

Що про це говорять самі переселенці? У 2007 р. Варвара Таценко згадувала: «У кого старі хати, ще дореволюційні, то валяли і розбирали на дрова. Їх власникам виплачували більше грошей, ніж за нові, бо з

новіших будівельних матеріалів можна щось побудувати. У кого була велика сім'я, тому легше. Викопали колодязь на новому місці і є глина, є чим мазати хату»²⁰. Інші учасники переселення ділилися своїми спогадами: «Інколи переселенці продавали хату під розбір»²¹. «Багато людей перевозили розібрані споруди кіньми, тому що машин для всіх не вистачало. Не вистачало і грошей отриманих від компенсації. Старші діти наймалися (до людей чи в радгоспи) пасти худобу. За період літніх канікул можна було заробити 50 крб.»²².

Уявлення про будівництво житла на нових місцях дають спогади очевидців: «Будинки без фундаментів в нових селах забороняли споруджувати, а тому потрібно

¹⁷ Архівний відділ ЧРДА, ф. 242, оп. 1, спр. 4361, арк. 1–18.

¹⁸ Архівний відділ ЧРДА, ф. 242, оп. 1, спр. 1351, арк. 8–9.

¹⁹ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 492, арк. 84–86.

²⁰ Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

²¹ МПДА. Записано від Більбот Світлани (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.

²² МПДА. Записано від Чигирин Ганни Панасіївни (1941 р. н.), жительки в с. Топилівка Черкаської обл., жовтень 2007 р.

було купляти камінь. До того ж на будівництво хати в середньому використовували 5–6 машин глини»²³. «За зведення даху, потрібно було заплатити 700 крб.»²⁴. Тому, щоб скоротити витрати на будівництво, люди ходили на толоку, допомагаючи один одному, об'єднавшись по 20–30 чоловік. «Якщо велика кількість людей збиралася на толоку, то за один день зводили хату і інші господарчі будівлі»²⁵. В Боровиці члени риболовецької артілі ім. XVII Партз'їзду побудувалися окремою частиною села»²⁶.

Жителька колишнього с. Мудрівка Чигирик Г. П. згадує, що «хату не встигли

Родина Степана і Варвари Чубенків. Село Тіньки Чигиринського району до затоплення. 1957 р.

розібрати і перенести, лише зняли дах. Це трапилося тому, що довго не давали гроші для спорудження будинку на новому місці в с. Топилівка»²⁷.

Батьки Стеблівської Ганни Іванівни, жительки колишнього с. Ялинці Градизького району, не захотіли переселятися в Херсонську область, а переїхали до Чигирин. Вона з сумом згадує про переселення: «Якби туди повернутися зараз, то всі були б куркулями. У кожного, хто не лінувався працювати, були садиби по 50–70 соток, а інколи і гектар. У 1956 р. молодий хвойний ліс не встигли вирубати, його затопило водою. На жаль, затопило і кладовище, могили перенесли лише частково. Багато людей не хотіло виїздити і бувало таке, що трактором насильно ламали їхні будинки. Інколи навіть і палили. Старі люди сиділи на руїнах чи попелищі до останнього. Багато хто з них там і помер»²⁸.

«В кожному селі були такі, хто не хотів переселятися, багато не вірили, що можуть потрапити в зону затоплення, тому сиділи до останнього. Не так давно закінчилася війна, люди вже потроху обжилися, стали багатшими колгоспи, а тут «пересилка». Дехто тільки побудував нову хату, а тепер доводилося все руйнувати і починати знову»²⁹. «Були навіть випадки, коли собаки поверталися на старе подвір'я, де і тонули. Відчували наближення біди і дикі звірі. Коли на «низу» майже нікого не залишилося, постійно було чути завивання вовків»³⁰.

Каплоуха Ганна Василівна, згадувала, що «переселення придніпровських сіл йшло дуже активно. Але сумно було дивитися, як люди прощалися із своїми рідними домівками. Вони готували їх, як до похорону. Прибирали двір, білували хати ззовні і зсередини, лагодили огорожу, щоб оселя залишилася в найкращому

²³ МПДА. Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.

²⁴ МПДА. Записано від Кириченка Василя Михайловича (1931 р. н.), жителя м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

²⁵ МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

²⁶ ДАЧО, ф. Р 4178, оп. 1, спр. 539, арк. 68.

²⁷ МПДА. Записано від Чигирик Ганни Панасівни (1941 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., жовтень 2007 р.

²⁸ МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

²⁹ МПДА. Записано від Кириченко Віри Григорівни (1944 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

³⁰ МПДА. Записано від Більбот Світлани Федорівни (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.

Підвіз лісоматеріалів для будівництва села Тіньки Чигиринського району на новому місці. 1958 р.

стані. Як покійника готують в останню путь, так і переселенці готували своє рідне місце. Але все одно, приїздили бульдозери і ламали хати, корчували садки»³¹.

Переселення придніпровських сіл Чигиринського району призвело до зміни меж земель населених пунктів та районів. Так, землі Новогеоргіївського району загальною площею 1781,2 га відійшли до Боровицької і Тіньчанської сільських рад, під нові населені пункти Боровицю і Тіньки³². Розбудовували і вже існуючі села. Так, в 1956 р. переселяли: в Стецівку – 300, Тарасо-Григорівку та Галаганівку по 120 господарств³³. В Тарасо-Григорівці, в 1956 р., переселенці оселилися на землях колгоспу с. Вершаці. Ці землі розташовані біля дороги, що проходить між містами Чигирин – Знам'янка та селами Кудашево – Тарасо-Григорівка³⁴.

Частина селян, нібито через менші проблеми з придбанням житла, переїхала в інші регіони, а найбільше в сусідню Кіровоградську область. Жителі сіл Боровиця, Мудрівка, Топилівка, Сагунівка оселилися в селах Бобринка, Петрівка, Березівка Бобринецького району³⁵.

В Кіровоградській області біля станції Цибулеве є хутір Ясенове. Саме туди переїхало 37 сімей із Адамівки. Землі під

садиби їм були виділені просто серед пшеничного поля. Ділянки пшениці викошили лише під майбутні хати. Жителька колишнього с. Адамівка Кириченко В. Г. згадує, що «глиняну хату в с. Ясенове будували довго. Грошей із компенсації не вистачило. Будували переважно по неділях, тому що батькам потрібно було ходити в колгосп, відробляти трудовні»³⁶.

Частина переселенців переносили свої будинки чи будували нові в місті Чигирині. Больботи, Чубенки, Прудкі, Кулиничі та інші – це сім'ї із Шабельників, Тіньок, Адамівки. Стеблівські, Симоненки, Педюри – із села Ялинці Градизького району Полтавської області³⁷.

Так, виконуючи накази «згори» переселенці мали залишати свої рідні землі, повернутися туди вже було неможливо. Як приклад, з 9207,7 га землі артілі ім. Сталіна Топилівської сільради після затоплення у користуванні залишилося лише 1612,8 га³⁸. Споконвіку люди шанували землю, боролися за неї. А тут як боротися?! Не переселятися означало свідомо пустити свої пожитки, майно під воду. Зникали населені пункти, зникла історія. «Пересилка» розкидала чигиринців по всій Україні і за її межами. Крім того, в часи спорудження Кременчуцької ГЕС не лише переносили всі прибережні села «на гору», а й за вказівками «згори» переселяли населення в райони зрошувального землеробства південних областей УРСР. Рекомендували переселяти бригадами, а окремі господарства з кількістю не менше двох працездатних в сім'ї. У 1956–1959 рр. планувалося переселити з Черкащини 3500 господарств в південні області УРСР, у тому числі з Чигиринського району 2300 господарств в Миколаївську область³⁹. Відповідальність за виконання рішення покладалася на голів колгоспів і сільрад, партійних керів-

³¹ МПДА. Записано від Капловухої Ганни Василівни (1923 р. н.), жительки с. Суботів Черкаської обл., листопад 2010 р.

³² Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 307, арк. 181.

³³ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 307, арк. 200–201.

³⁴ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 308, арк. 109–110.

³⁵ Токовенко М. Тільки очі заплющу мені сниться Боровиця // Провінційна хроніка. 2006. 3 листопада. С. 3, 6.

³⁶ МПДА. Записано від Кириченко Віри Григорівни (1944 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

³⁷ МПДА. Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

³⁸ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 230, арк. 78.

³⁹ ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

ників, які мали відібрати сім'ї для переселення. Не допускалося відправлення хворих чи непрацездатних, переселяли за бажанням. А щоб збільшити кількість бажаних, їм надавали пільги, в першу чергу виплачували компенсацію за будинки і надвірні споруди. Безкоштовно давали будівельні матеріали (ліс, шифер та ін.) на відновлення житлових будинків. Ставка, як завжди, робилася на свідомість радянського громадянина, на велике народно-господарче значення всіх рішень комуністичного керівництва⁴⁰.

Нове село для переселенців з Мудрівки та Топилівки не планували будувати, оскільки втрачалось багато земель сільськогосподарського призначення. Тому, жителям пропонували переселитися в уже існуючі населені пункти⁴¹. Так, в березні 1956 р. частина колгоспників сільськогосподарської артіль і м. ВКП(б) Топилівської сільради погодилася переселитися в Миколаївську область⁴². З протоколу засідання Чигиринської райради від 20 липня 1956 р. видно, що переселення не відбулося. Виконком вирішив розмістити артіль в межах району і об'єднати її з колгоспом «Більшовик», а в селі Боровиця додатково розмістити 500 нових дворів для колгоспників⁴³. З обох сіл (Мудрівки і Топилівки) залишилося понад 500 сімей на «низу», два тижні протестували, вимагаючи виділити землі під нове село. Згодом, державне керівництво все ж таки дало дозвіл на будівництво нового села⁴⁴. Але в цих селах були значні відставання у роботах з переселення.

Одночасно з цим Чигиринський район мав виконувати завдання державного плану розвитку народного господарства. Щоб покращити становище переселенців, виконком Чигиринської районної ради з 1 січня 1957 р. надав індивідуальним господарствам Тиньківської, Боровицької, Адамівської, Рацівської, Шабельницької,

**Розписка жителя села Бужин
Чигиринського району Петра Савченка
про отримання повідомлення про
переселення із зони затоплення
водосховища Кременчуцької ГЕС. 1958 р.**

Топилівської сільради пільги на обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі та податку строком на 2 роки (1957–1958 рр.)⁴⁵.

Не кращим було становище і колгоспів, які знаходилися в зоні затоплення. У 1956–1959 рр. колгоспи-переселенці здійснювали величезні капіталовкладення в роботи з підготовки чаші водосховища. У 1958 р. їх економічне становище було настільки тяжким, що Чигиринська райрада просила Черкаський облвиконком надати пільги на поставки державі сільськогосподарських продуктів п'ятьом колгоспам, що переселялися, строком на два роки⁴⁶. У грудні 1959 р. на засіданні Чигиринської райради знову розглядалося питання про складний фінансовий стан колгоспів-переселенців. У протоколі зазначається: «колгоспи «Зоря» (с. Топилівка) та «Дружба» (с. Боровиця) у зв'язку з переселенням із зони затоплення Кременчуцької ГЕС провели великий обсяг будівельних робіт, понесли великі грошові затрати, використали всі фонди, проте будівництво не закінчене. Колгоспи економічно ослабли і вже не провести розрахунки з організаціями за виконані роботи та оплати праці колгоспників за трудо-

⁴⁰ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк.99–100.

⁴¹ МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

⁴² Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 162.

⁴³ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 307, арк. 70.

⁴⁴ МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с.Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

⁴⁵ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 308, арк. 117.

⁴⁶ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр.490, арк. 153.

днями. Для закінчення будівництва всіх об'єктів колгоспам необхідно ще понести 2,6 млн крб. затрат. Крім цього вони мають державний кредит в сумі 1,264 млн крб.». Тому, райрада вирішила просити звільнити ці колгоспи від сплати прибуткового податку на 1960 р.⁴⁷

Згідно протоколу засідання Чигиринської райради від 10 лютого 1959 р. зрозуміло, що КГЕС планували здати в експлуатацію раніше наміченого строку. Взимку 1959 р. на сільськогосподарських угіддях колгоспів посиленними темпами проводилися роботи по підготовці до дострокового затоплення. А саме: нарізали тераси судноплавних ходів, усували нерівності рельєфу, розчищали і знищували всі насадження, що знаходилися в зоні затоплення. Внаслідок перекриття Дніпра в 1959 році під час весняної повені затопило 5623 га земель (рілля, сіножаті, вигони, садки)⁴⁸. Чигирик П. В. (1944 р. н.), житель колишнього с. Адамівка згадує, що «вода пішла тоді двома шляхами: по старому руслу Дніпра і повз гору. В Адамівці відбулося велике зіткнення цих двох

потоків. Тоді ж і затопило тваринницьку ферму. Два дні худоба стояла по черево у воді, поки в колгоспі зробили човни, щоб врятувати ту, яка залишилася ще живою. Коли відкрили загін, худоба ринула на стару дорогу, а вся місцевість вже була у воді, тому багато тварин потонуло»⁴⁹.

У жовтні 1959 р., в урочистій обстановці, в районі Кременчуцької ГЕС Дніпро був перекритий і вода поступово почала заповнювати чашу водосховища. Але не всі роботи з переселення споруд колгоспів, соціально-культурних закладів, дворів населення були виконані. Із плану будівництва 2000 будинків по району перенесено і збудовано за 1958 р. 992, тобто лише половина. Не виконано також плани з будівництва колгоспних приміщень, магазинів, медпунктів, шкіл, клубів, відділень зв'язку, доріг, об'єктів водопостачання в нових населених пунктах⁵⁰. Будівництво шкіл в нових населених пунктах проходило у вкрай складних умовах: не вистачало будівельного матеріалу, кваліфікованих кадрів, робітників. Будували нові школи методом «народної будови»⁵¹.

Толока на будівництві житлових будинків на новому місці. Село Тіньки Чигиринського району після переселення. 1958 р.

Із 212 житлових будинків для пільгових категорій, було здано лише 15 (в с. Боровиця)⁵². У селах Топилівка, Боровиця, Шабельники були індивідуальні господарства, які на червень 1959 р. ще не приступили до будівництва будинків і не прийняли відведені їм земельні ділянки в нових селах⁵³. Тому, Чигиринська райрада вирішила застосувати заходи згідно постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ від 5 вересня 1952 р. № 2885 «Про примусове переселення громадян, які ухилилися від нього у вказаний термін, знесення їхніх

⁴⁷ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4, оп. 1, спр.42, арк. 115.

⁴⁸ Архівний відділ Чигиринської РДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 599, арк. 163.

⁴⁹ МПДА. Записано від Чигирика Петра Васильовича (1944 р. н.), жителя в с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

⁵⁰ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 95–96.

⁵¹ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 491, арк. 132.

⁵² Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 183.

⁵³ ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 147, арк. 136.

Озеленення вулиці переселеного села Рацeve Чигиринського району. 1959 р.

будівель проводити за їх рахунок і нараховувати цим громадянам страхову оцінку за будови». До 1 жовтня 1959 р. по Чигиринському району потрібно було «розчистити» 3384 індивідуальних господарств і 663 колгоспних будівель, що знаходилися в зоні затоплення⁵⁴.

Причиною такого становища були значно завищені терміни переселення і будівництва споруд. Не виконавши плани по переселенню першої черги, перейшли до другої. Перенесення будівель населення, очищення території, формування будівельних бригад різних спеціальностей (з числа самих переселенців), заготівля місцевих будівельних матеріалів (лісу, очерету, піску та ін.), виготовлення цегли-сирцю, черепиці – це далеко не весь перелік робіт, що покладався на колгоспипереселенці. Медпункти, колгоспів (сум самообкладання) чи методом «народної будови», тому темпи виконання всіх робіт були повільними, а їх якість незадовільною.

На жаль, в силу всіх цих обставин, невчасно і неякісно були виконані і роботи по перенесенню кладовищ і укріпленню скотомогильників. Протягом 1957–1958 рр. перед головами колгоспів і сільрад, що знаходилися в зоні затоплення, ставилося

завдання: «забезпечити перенесення кладовищ та укріплення скотомогильників, до 1 червня 1956 р. закрити діючі кладовища і відвести ділянки в нових населених пунктах»⁵⁵.

У 1957–1959 рр., за рахунок коштів колгоспів, частково перенесли братські та одиночні могили. Ті жителі затоплених сіл, у кого були кошти, переносили рештки родичів на нове кладовище. Але багатьом, через матеріальну скруту, не вдалося це зробити. Могили їх рідних були поглинуті водами Кременчуцького водосховища⁵⁶. За свідченням очевидців, найбільше могил залишилося на території сіл Шабельники і Ялинці⁵⁷. На кладовищах працювали бригади копачів, яким платили «за голову», тому дуже часто вони і виймали лише голову. Нащадки вже ніколи не зможуть прийти до могил дідів, прадідів⁵⁸. Багато років вода розмивала кладовища і скотомогильники, виносячи рештки на берег. Зауважимо, там були поховані померлі від віспи, чуми, а бактерії цих хвороб можуть зберігатися протягом тисяч років. Навіть через 30 років знаходили людські рештки. Так, в 1992 р., в районі с. Топилівка, на березі Кременчуцького моря, відпочиваючи знайшли заплетену дівочу косу з дукачем 1890 року та хрестиком⁵⁹.

У результаті створення штучного Кременчуцького водосховища на території Полтавської, Кіровоградської і Черкаської областей було затоплено 250 тис. га землі.⁶⁰ Це землі, які раніше ефективно використовувалися сільським, лісовим і рибним господарствами. З Чигиринського району в 1959 році під водоймище відійшло 22.743 га угідь сільськогосподарських артілей і 1518 га рибного колгоспу.⁶¹ З карти Чигиринщини назавжди зникли населені пункти: Бужин, Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацeve, Шабельники, Кожарки,

⁵⁴ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 182–187.

⁵⁵ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 45–46.

⁵⁶ МПДА. Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

⁵⁷ МПДА. Записано від Панченко Ольги Макарівни (1937 р. н.), жительки с. Боровиця Черкаської обл., листопад 2007 р.

⁵⁸ МПДА. Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацeve Черкаської обл., березень 2008 р.

⁵⁹ Шапошник Г. Розриті могили // Чигиринські вісті. 1992. 18 липня. С. 4.

⁶⁰ Малінін М. Затоплені доли // Вечірні Черкаси. 2007. 19 вересня. С. 24.

⁶¹ Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 307, арк. 110.

Калантаїв, Тарасівка, Адамівка, Мудрівка, Гуцівка. Натомість, на степу було збудовано п'ять сіл зі старими топографічними назвами: Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацеве та Вітове. Так, с. Рацеве утворене в 1958 р. із сіл Калантаєва, Кожарок, Рацева, Адамівки, частини Гуцівки і Вітова⁶².

До складу Топилівської сільради в 1959 р. увійшли села Топилівка і Мудрівка⁶³. Нове село було збудовано на землях колишнього колгоспу с. Мудрівка, але топилян за кількістю оселилося більше і тому, назва «Мудрівка» не збереглася⁶⁴. Тарасівка, Бужин, Шабельники і Тіньки були об'єднані в 1959 р. в нове село Тіньки⁶⁵.

Деякі назви «загублених» сіл вживаються і зараз. Вони увічнилися у назвах вулиць. Так, в с. Рацеве є вулиця Адамівська, Калантаївська, Рацівська. Збереглася і традиція відзначати храмовий день. «У Кожарки знайомі і родичі ходять «храмувати» на осіннього Михайла (21 листопада), Адамівський храм на Покрову (14 жовтня), а Рацівський – на другу Пречисту (21 вересня)»⁶⁶.

По кількості дворів та населення придніпровські села значно поменшали. Оскільки в часи «пересилки» багато людей виїхало в інші населенні пункти, інколи за межі Чигиринського району і навіть за межі Черкаської області. Наприклад, з с. Боровиця виїхали мешканці 270 господарств. За свідченням переселенців, в середині і наприкінці 60-х рр. ХХ ст.

частина родин, що не прижилися на нових місцях, повернулися на Чигиринщину. Багато горя вони тоді пережили⁶⁷. Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а тут ще і «пересилка». Ті події значно змінили звичний порядок, що склався в житті і побуті колгоспників⁶⁸. Найбільше за чим шкодують переселенці – це природа і її багатства: луки, заплави, садки, ріки, природні джерела з чистою цілющою водою. «Зараз такого ніде не знайдеш»⁶⁹.

Висновок. Наведені вище факти дають підстави для узагальнюючого висновку про те, що переселення жителів придніпровських сіл правобережної Черкащини із зони затоплення Кременчуцького водосховища – найбільшого на Дніпрі за площею затоплення і кількістю людей, що підлягали переселенню, здійснювалося в умовах серйозних недоліків в організації цих заходів. Вже від самого початку не витримувалися терміни виконання робіт, а при визначенні місць нових населених пунктів переважав принцип економічної доцільності. Значні недоліки і порушення мала система виплати компенсацій і надання допомоги в господарському облаштуванні людей на нових місцях. Водами рукотворного водосховища були затоплені унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами землі. Назавжди втрачені пам'ятки історії і археології. Не всі кладовища і захоронення були перенесені на нові місця.

References

1. Kuz'mych N. *Arkheolohichni doslidzhennya Chyhyrynschyny v XIX – 50-kh rr. XX st.* // Chyhyryns'ki visti. 2002. 19 chervnya. S. 3.
2. Malinin M. *Zatopleni doli* // Vechirni Cherkasy. 2007. 19 veresnya. S. 2.
3. Nayda O. *Chyhyryns'ky bir* // Zorya komunizmu. 1981. 26 bereznya. S. 4.
4. Poltavets' V. I. *Arkheolohiya Kremenchuts'koho «morya»* // Pam'yatky Ukrayiny. 2003. № 4. S. 40–51.
5. Tokovenko M. *Til'ky ochi zaplyushchu meni snyt'sya Borovytsya* // Provintsiyna khronika. 2006. 3 lystopada. S. 3, 6.
6. Shaposhnyk H. *Rozryti mohyly* // Chyhyryns'ki visti. 1992. 18 lypnya. S. 4.

⁶² ДАЧО, ф. 4178, оп. 1, спр. 550, арк. 1.

⁶³ ДАЧО, ф. 4178, оп. 1, спр. 556, арк. 1.

⁶⁴ МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

⁶⁵ ДАЧО, ф. 4178, опис 1, спр. 555, арк. 1.

⁶⁶ Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.

⁶⁷ МПДА – Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

⁶⁸ МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

⁶⁹ МПДА. Записано від Більбот Світлани (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.